

Inleiding

Ik zal zo'n jaar of twaalf geweest zijn en het was in de tuin van het huis van mijn grootouders. Dat huis lag in het Klingeltal aan de rand van een stadje in het zuidwesten van Duitsland, niet ver van de Elzas. In maart 1945 was dit plaatsje, waar ik ook geboren ben, bij een bombardement door de Royal Air Force nog met de grond gelijk gemaakt. Meer dan 95 procent van de barokke huizen ging in vlammen op. Mijn grootmoeder en grootvader verging het als zoveel anderen: van hun bezit bleef niets over. Dus bouwde mijn grootvader na de oorlog 'eigenhandig uit het puin' een nieuw huis. Hij noemde het Haus Morgensonne en de veldweg die er door het Klingeltal naartoe loopt Wiesengrund. Later zou die weg ook op officiële wegenkaarten zo heten.

We speelden vaak mens-erger-je-niet in de tuin van Haus Morgensonne en voor we onze eerste dobbelstenen wierpen, zei mijn grootvader steevast: 'We spelen hard, maar fair!' Dat zinnetje joeg mij altijd enige schrik aan, ook al had ik niets tegen fair spel en moest dat *hard* met een korreltje zout genomen worden. We speelden immers eigenlijk alleen uit tijdverdrijf en voor ons eigen plezier. Maar op die middag, fair of unfair, wilde ik niet beginnen zolang hij me niet eerst een verhaal uit de oorlog vertelde. Die ochtend hadden wij op het gymnasium een documentaire gezien over de bevrijding van een concentratiekamp. Bergen brillen, uitgemergelde gezichten en daartussen met effectbejag gemonteerde beelden van een Duits volk dat stond te juichen. Geen van ons had het lokaal mogen verlaten.

Dus wilde ik weten of mijn grootvader daar iets mee van doen had gehad. Eerst schudde hij van nee en wilde hij met mens-erger-je-niet beginnen. Maar ik pakte gauw de twee ivoorkleurige dobbelstenen en keek hem uitnodigend aan. Door het loof van de appelbomen scheen de zon op onze tafel en tekende een grillig patroon van licht en donker op het gele speelbord. Toen zei hij dat hij voor de *Reichsbahn* had gewerkt.¹ Dat wist ik al en dus spoorde ik hem aan iets spannends te vertellen.

In gedachten verzonken staaarde hij naar de blauwe sparren op de afscheiding met de weiden daarachter. Toen schraapte hij zijn keel. Ten slotte zei hij langzaam, als het ware terloops, dat hij altijd een echte, enthousiaste spoorwegman was geweest omdat hij hield van de precisie en de punctualiteit die het spoorwegwezen eigen zijn. En dat hij zich nooit had kunnen indenken waar dat later toe zou leiden. Ik vroeg meteen: waartoe leidde dat dan? Aarzelend vertelde hij dat hij als ingenieur werkte – of ik wist wat een ingenieur deed? Hoewel ik dat niet precies wist, knikte ik. In de oorlog, ging hij verder, was hij overgeplaatst naar het noorden van Bohemen, naar Brüx, een spoorwegknooppunt waar de lijnen Aussig-Komotau, Pilsen-Priesen en Praag-Dux elkaar kruisen.

Op een winteravond, toen het dubbele lint van zwarte spoorstaven, de weiden, de bomen en de dichtgevroren rivier de Eger schuilgingen onder een dikke verse sneeuwlaag, zo vertelde mijn grootvader aarzelend, werd een binnenkomende trein een zijspoor op gerangeerd, een lange goederentrein bestaande uit veewagons die ruimte moest maken voor een spoedeisend munitietransport. Wielen schuurden piepend langs de wissels, schreeuwen weerklonken, een langgerekte fluit. Stoom steeg op en verdween in het niet. De veewagons werden losgekoppeld. In het witte dal keerde de stilte terug.

Maar ergens klopte er iets niet. Dat voelde mijn grootvader, dat gaf zijn spoorweginstinct hem in. Na een poosje verliet hij zijn lage dienstgebouwtje om eens een kijkje te gaan nemen bij het zijspoor. Alleen het kabbelende water onder het ijs van de bevroren Eger was te horen. Slecht op zijn gemak liep hij langs de lange rij wagons. Net toen hij weer wilde omkeren, viel er boven een schuifdeur beweging te bespeuren bij een van de smalle ventilatiespleten. Via de gleuf werd aan een touw een blikken mok neergelaten, hij stootte tegen de houten wagonwand, kwam vast te zitten aan de deurgrendel, maakte zich los, slingerde langzaam verder omlaag en dook in de sneeuw naast het spoor. Even later werd het touw strakgetrokken om de volle mok weer omhoog te halen. Boven verscheen een kinderhand – alleen een kinderhand paste door die gleuf – om de beker in ontvangst te nemen.

Mensen, geen vee! Mensen in veewagons, maar dat was toch strijdig met de vervoersvoorschriften! Smeerlapperij. Zoiets paste de Reichsbahn niet. Opgewonden liep mijn grootvader terug naar zijn kantoortje om uit te zoeken wat de bestemming van de trein was: Theresienstadt. De naam zei hem weinig. Een klein stadje enkele kilometers noordelijk

van Bauschowitz, het eindstation aan de grens met het protectoraat, het door Duitsland bezette deel van Tsjechoslowakije. Opnieuw liep hij naar buiten om de wagons nog eens te bekijken, maar nu kwamen er twee wachtposten in zwart uniform langs het spoor aanrennen. Machinepistool in de aanslag, ss. Mijn grootvader draaide zich om en haastte zich terug. Een barse schreeuw werd hem dreigend achternagezonden.

Het is oorlog, dacht hij, toen hij korte tijd later door de beslagen ruiten van het oververhitte kantoortje naar buiten staarde. Wie interesseert zich dan nog voor vervoersvoorschriften? Het zullen wel krijgsgevangenen zijn, Russen. Maar hij wist dat dat niet klopte. De trein was uit westelijke richting gekomen. De hand was van een kind geweest. En hij wist ook dat hij er niets tegen zou doen. 'Ik was bang voor de ss.'

Hij vertelde het in de zonovergoten tuin van zijn geel geverfde huis en hoewel ik van hem hield omdat hij mijn opa was – ik sprak hem altijd kortweg aan met *pa* – haatte ik hem en hij voelde dat. Wij begonnen ons potje mens-erger-je-niet.

Toen gebeurde er iets raars. Midden in het spel begonnen zijn handen te trillen, hij hield zijn blik opzij gericht om mij niet aan te hoeven kijken en zijn stem klonk schor: 'Ik dacht toen, als iemand erachter komt wat wij de Joden aandoen, ziet het er slecht voor ons uit.' Zonder ook maar een woord te zeggen keek ik hem aan. Mijn grootvader leek ineens heel ver weg. De afstand tussen ons was gigantisch, hoewel ik hem met mijn hand had kunnen aanraken. Alles was ineens ver weg; de tuin om ons heen, de appelbomen achter ons tafeltje, de tafel zelf had een andere dimensie aangenomen. Ik kon hem niet meer aanraken. Ik kon de pionnen van ons spel niet meer verzetten. Mijn grootmoeder zat er als in steen gegoten bij, vaag zichtbaar, links in mijn gezichtsveld. Mijn grootvader ergens voor mij. Ik sloot mijn ogen. Alles was heel stil. Zo stil dat je het kon horen.

I

Het is niet altijd koud in Berlijn. Je hebt er van die zomerdagen dat de stad zindert en het zand uit het markgraafschap Brandenburg heet tussen de tenen schuurt. Dan is de hemel zo hoog en blauw dat je voelt dat hij één geheel vormt met het heelal. Dan krijgt het leven

in deze stad, waar heel veel gebeurt en tegelijkertijd ook helemaal niets, kosmische trekken. In augustus 1942 had je van die dagen, toen enkele mensen voor de laatste keer in hun leven een zeiltochtje op de Wannsee maakten. En je hebt ze ook in augustus vijfenzeventig jaar later, als ik een man ontmoet die Hans Coppi heet.

Hans is zelf ook vijfenzeventig, hoewel je hem dat niet zou geven. Hij is slank, forsgebouwd (net als zijn vader die door zijn vrienden 'Lange' werd genoemd), draagt een ronde bril en heeft een wakkere, ironische blik. Ik weet niet goed wat deze ontmoeting gaat brengen. Ik heb dan wel een non-fictieboek over de nazitijd geschreven, maar eigenlijk wil ik romans schrijven of speelfilms maken. Hans Coppi heeft me echter een waargebeurd verhaal beloofd, een verhaal dat als het ware vraagt om wéér een non-fictieboek.

Ten tijde van de Koude Oorlog groeide Hans als een soort van vip op in het oosten van Berlijn. Dat kwam doordat zijn ouders daar postuum als helden werden beschouwd. Zij waren namelijk zogeheten antifascistische verzetsstrijders geweest. Zijn moeder mocht hem in nazihechtenis nog baren. Daarna volgde er een proces en acht maanden later wachtte ook haar de valbijl. Hans Coppi, een gepromoveerd fijnzinnig historicus, heeft zijn leven lang geprobeerd te begrijpen wat zijn ouders toen is overkomen en waarom zij, evenals enkele van hun vrienden die in die zomer van 1942 voor het laatst een zeiltochtje maakten, zo jong moesten sterven.

Ik dacht dat ik de belangrijkste verzetsstrijders tegen het naziregime wel kende: Graaf Schenk von Stauffenberg met zijn bom op 20 juli 1944, Georg Elser, de manische eenling met zijn eigenhandig in elkaar geknutselde springlading die Hitler in 1939 maar op enkele minuten miste, de door en door brave en toch ook zo weerspannige Sophie Scholl, haar aan morfine en pervetine verslaafde broer Hans. Maar er is nog een verhaal dat volgens Hans Coppi in deze canon thuishoort. Dat verhaal draait om een stel met wie ook zijn vader bevriend was: twee mensen die jarenlang tegen de dictatuur streden en voor wie deze strijd altijd ook een worsteling om een open liefdesrelatie was. Hun namen waren Harro en Libertas Schulze-Boysen. Rond hen had zich in de loop der jaren een groep van meer dan honderd mensen ontwikkeld, een stralend netwerk van bijna evenveel vrouwen als mannen. Van zo'n groep bestond er geen tweede. Het is een verhaal van jonge mensen die voor alles maar één ding wilden: *leven* – en elkaar liefhebben, zelfs

toen in de bloei van hun leven alles in het teken stond van de dood.

Wat Hans Coppi zich tot doel heeft gesteld, is allesbehalve simpel: uitzoeken wat er destijds precies is gebeurd. Toen Hitler namelijk hoorde wat er in het hart van de rijkshoofdstad tegen hem werd ondernomen, werd hij daar zo woedend over dat hij opdracht gaf elke herinnering aan deze bijzondere zaak uit te wissen en die zo te verdraaien dat niemand haar ooit nog zou kunnen kennen. De waarheid rond Harro en Libertas en al die anderen voorgoed te laten verdwijnen. En bijna zou het de dictator ook zijn gelukt.

Ik ontmoet Hans Coppi in Café am Engelbecken, op de grens tussen Oost en West, waar de urbane parabolen van de oude 'Hauptstadt der DDR' en de voormalige eilandstad West-Berlijn elkaar raken. Waar socialistische systeembouw naast gegentrificeerde woningbouw uit de Gründerzeit staat. Hier rijst de door een leerling van Schinkel gebouwde Sankt-Michaelkirche – door een bombardement nog altijd zonder dak – op naar een hemel die op deze warme zomermiddag door Hans Coppi met scepsis wordt bekeken omdat hij weet dat de opgestuwde hitte zich graag vroeg in de avond ontleedt boven deze wonderlijke, soms zo gespannen stad.

Mijn zoontje is meegekomen, hij is nu ruim anderhalf maar hij lijkt al twee. Hij heeft vooral belangstelling voor de eenden in de vijver tegenover het café. Telkens als een van hen vanuit het nest in het riet het water op glipt omdat hij te dicht bij hen in de buurt komt, sta ik op om hem bij de oever vandaan te halen en neem hem mee terug naar ons tafeltje. Ik zet hem op een stoel en geef hem zijn rabarbersap. Misschien was het beter geweest als ik hem thuis had gelaten om me volledig op deze afspraak te kunnen concentreren. Maar Hans Coppi lijkt dat niet te storen. Hij beziet ons aandachtig.

Toen zijn ouders een kleine twee weken na Harro's arrestatie ook opgepakt werden, heeft Hans dat in de buik van zijn moeder Hilde misschien wel gevoeld. Zij werd eerst met andere vrouwen naar de politiegevangenis aan de Alexanderplatz gebracht en vervolgens eind oktober – inmiddels hoogzwanger – opgesloten in de vrouwengevangenis aan de Barnimstraße. Daar mocht ze eind november haar kind ter wereld brengen. Ze noemde hem Hans, naar haar man.

Ineens schrik ik op: ik hoor een krakend geluid en kijk naar mijn zoon. Hij heeft een stuk uit zijn glas gebeten. Het duurt even voor ik het doorheb. Maar de ontbrekende kleine halve maan spreekt duidelijke

taal. Voorzichtig pak ik zijn mond en vis het perfect gevormde glasstuk eruit. Gelukkig heeft het kleintje zich niet bezeerd! Verbluft kijk ik hem aan en ook hij blikt ietwat perplex terug. Ik wist niet dat een klein kind glas kon stukbijten en ook nog eens in zo'n fraaie vorm. En hij wist dat kennelijk ook niet. Hans buigt zijn hoofd naar ons toe. 'Een pittig mannetje, die jongen.' En ineens weet ik waarom ik mijn zoon heb meegenomen, want ineens wens ik voor mijn zoon dat hij net als Hans Coppi het leven de baas wordt door zich later ooit intensief met deze geschiedenis bezig te houden.

Het is heet die middag in Berlijn en ik rijd na het gesprek met mijn zoon naar de Wannsee om te zwemmen en omdat daar nog meer eenden zijn. En ook omdat dit water heel nauw verbonden is met dit verhaal. Het is 30 augustus 2017, op de dag af exact vijfenzeventig jaar na Harro's arrestatie. De wind steekt op, het onweer nadert.

2

Speurtocht in het centrum van Berlijn. Waar ooit het *Reichssicherheitshauptamt* stond, staat nu het gedenkcentrum Topographie des Terrors.² Hier was het hoofdkwartier van de Gestapo, hier had Himmler zijn kantoor waar hij elke ochtend twee uur lang yogaoefeningen deed om zich vervolgens aan zijn dagelijkse werk te zetten. Hier organiseerde Eichmann de genocide op de Joden. En hier, in de betonneerde kelder met zijn kerkers, werden Harro en aanvankelijk ook Libertas gevangengehouden en ook de vader van Hans Coppi. Harro's cel, cel nummer 2, is er niet meer. Dat geldt ook voor de cellen van de anderen. Bij een bombardement door de Royal Air Force raakte het gebouw zwaar beschadigd; de ruïne werd na de oorlog afgebroken. In de jaren zeventig zat hier een firma in sloopafval en op een ringvormig testparcours kon je zonder rijbewijs over het kale terrein scheuren. Tegenwoordig is er op de plaats van de vroegere kelder een documentatiecentrum, waar ook de herinnering aan Harro Schulze-Boysen levend wordt gehouden.

Ik ontmoet Hans Coppi bij de informatieborden van de openlucht-tentoonstelling. Vandaag maakt hij een breekbare indruk. Hij vraagt hoe het met mijn zoon gaat en daarna lopen we samen langs de voormalige Tirpitzufer naar het Bendlerblock in de Stauffenbergstraße, waar tegenwoordig het ministerie van Defensie van de Bondsrepubliek

gehuisvest is. Hier is ook de Gedenkstätte Deutscher Widerstand (Gedenkplaats voor het Duitse verzet) ondergebracht. In het solide bouwwerk uit de jaren dertig bevindt zich op de vierde verdieping een kamer waar alles aanwezig is. Naar deze kamer heeft Hans Coppi de afgelopen decennia alles gebracht wat hij bij zijn onderzoek naar de feiten rond Harro en Libertas en al die anderen ontdekt heeft. Het is een kamer volgestouwd met brieven, fotoalbums, dossiers en gespreksnotities, interviews met getuigen, dagboeken en verslagen van verhoren.

Hoe merkwaardig, dramatisch of onwaarschijnlijk sommige van de gebeurtenissen in dit boek ook mogen klinken, het is *geen* fictie. Alles wat ik tussen aanhalingstekens heb geplaatst, zijn citaten uit bestaande bronnen. De plaats is Berlijn, een stad die al vele metamorfoses onderging, maar ook altijd een stad waar mensen met gelijksoortige verlangens woonden: mensen die graag goed aten, naar de bioscoop gingen of uit dansen – die een gezin hadden, kinderen grootbrachten of gewoon alleen maar van elkaar wilden houden. Mensen die elkaar ontmoetten in cafés, zelfs als er aan het tafeltje daarnaast figuren in zwart uniform zaten. Kleurige stipjes, mettertijd steeds meer, tussen om zich heen grijpend grijs of liever gezegd bruin. Mensen die erover nadachten hoe ze moesten reageren op een onhoudbare politieke situatie, hoe ze zich te gedragen hadden in een tijd die conformiteit eiste. Mensen ook die duidelijk verschilden van mijn grootvader die gewoon zijn ingenieurswerk voor de Reichsbahn bleef doen.

Norman Ohler, Berlijn, 2019

In één keer getekend

Der Oberreichskriegsanwalt

Berlijn, 18 januari 1943

St. P.L. (RKA) III 495/42

Herrn

Fregattenkapitän E.E. Schulze

Feldpostnummer 30 450

Op uw verzoek van 9 januari 1943 deel ik u mede dat de opgelegde verbeurdverklaring van vermogen niet alleen inhoudt dat alle voorwerpen van waarde uit het bezit van de veroordeelden verbeurd zijn verklaard, maar dat tevens als extra straf elke herinnering aan de veroordeelden dient te worden uitgewist.

In opdracht

Oberstkriegsgerichtsrat d. Lw.

Bovenstaande brief van dr. Manfred Roeder ontving Erich Edgar Schulze drie weken na de executie van zijn zoon Harro.

I

Een kleine tien jaar eerder is het in de Duitse hoofdstad op woensdag 26 april 1933 met 16 graden en een onbewolkte hemel een prachtige voorjaarsdag. Hitler is nu bijna drie maanden rijkskanselier en de drieëntwintigjarige Harro Schulze-Boysen nog altijd hoofdredacteur van de *Gegner*, een in de Weimartijd florerend ongebonden blad met ruim vijfduizend abonnees. *Gegner von heute – Kampfgenossen von morgen* (Tegenstanders van nu – Strijdmakers van morgen), luidt het motto van dit expressionistisch geïnspireerde tijdschrift dat elke twee maanden verschijnt. In de *Gegner* (letterlijk vertaald ‘tegenstander’;

in dit verband is de term 'dwarsdenker' echter een betere aanduiding) schrijven auteurs van allerlei pluimage, alsof er helemaal geen door de nazi's ingevoerde perscensuur bestaat. Volgens het op dialoog gerichte, uiterst humanistische uitgangspunt van het blad bestaat er voor elk maatschappelijk probleem een oplossing door zelfs tussen de meest uiteenlopende standpunten een gezamenlijke noemer te vinden.

Op deze 26^e april geeft Hermann Göring, de tweede man in Hitlers rijk, opdracht voor de instelling van een geheime staatspolitie. En vandaag zijn ook de vrijdenkers van de *Gegner* samengekomen voor hun wekelijkse redactievergadering. Terwijl ze druk discussiëren over de rol van de kerk in de nieuwe, zich pijlsnel ontwikkelende nazistaat, wordt er hard op de buitendeur van Schellingstraße 1 gebonsd.

Harro doet open. Mannen in zwart uniform. Wat moeten die hier? De echte handhavers van de nieuwe orde zijn immers de bruinhemden van de SA. Maar wie weet in deze dagen nu altijd heel precies wie er momenteel over welke macht beschikt? Hier staat in elk geval de SS voor de deur, district III, uit de nabijgelegen Potsdamer Straße 29, het zogeheten 'Hilfspolizeikommando Henze'.

De mannen dringen het pand binnen, maken een eind aan de redactievergadering en nemen een paar boeken van Harro in beslag, zijn foto's en brieven, zijn grammofonplaten, notitieboekjes en schriften. Alles verdwijnt in een leren koffer. Daarna slaan ze Harro en zijn beste vriend, de tengere donkerharige Henry Erlanger, en de overige redactieleden van de *Gegner* de trappen af naar beneden.

Henry heet eigenlijk Karl Heinrich, zijn vader is een Berlijnse Joodse bankier, terwijl zijn moeder uit Ingelheim (Rijnland) komt. De ingetogen Henry vormt een perfecte aanvulling op de roekeloze Harro. Hij is, zo zegt een gezamenlijke vriend over hem, 'het type van de eeuwige regieassistent: vlijtig en opgeruimd, de goede geest die gewoon onmisbaar is, (...) de zaak van de *Gegner* naarstig toegewijd'. Anders dan Harro heeft de introverte Henry geen directe politieke ambitie, hij weet anderen niet met diplomatieke handigheid voor zich in te nemen. Literaire kennis vindt hij belangrijker. Moderne filosofie en jonge schrijvers zoals Ernst Jünger leest hij het liefst. Als afgestudeerd bibliothecaris is Henry geïnteresseerd in elk geschreven woord.

Ze worden een bestelbusje in gemept; de rit gaat naar het hoofdkwartier van SS-district III aan de Potsdamer Straße. Bij het verhoor bijt Harro fel van zich af. Hij is zich van geen kwaad bewust en gaat

er prat op dat hij een blad uitgeeft waarin open en zonder oogkleppen op de toekomst van Duitsland en Europa besproken wordt. Maar juist dat is een ernstig vergrijp. Bij het ochtendkrieken komt hij weer tot zichzelf in het busje, dicht tegen Henry aan geperst. Kriskras gaat het door de stad, hun bewakers slaan en trappen erop los. Voor het eerst is Harro bang. Al die tijd heeft hij zich niet echt in gevaar gevoeld, ook al is het niet de eerste keer dat hij met de staatsmacht overhoopligt. Maar ditmaal voelt het anders. Zijn onwrikbare geloof dat alles hoe dan ook op zijn pootjes terecht gaat komen, is ineens weg. Wat zijn ze met Henry en hem van plan? Op zeker moment stopt het busje. De deur vliegt open. Is dit niet de Reichsstraße – en daarginds de Spandauer Bock, de populaire uitgaansgelegenheid waar ook de tram een halte heeft? *Raus!* Tegen het licht van een straatlantaarn knippert Harro met zijn ogen. In de lucht hangt een zweem van lente. Het voelt als hoon. Naast hem strompelt Henry.

Uitgesleten treden voeren omlaag. Een houten deur die openstaat. Ze gaan erdoorheen. Op de grond ligt stro, een geïmproviseerde legerstede, daarop bij wijze van overtrek zwart-rood-gele vlaggen, een schimpscheut naar de ondergegangene Weimarrepubliek. Daar ligt al iemand, ook iemand die in de *Gegner* schrijft, de Zwitser Adrien Turel. Hem hebben ze uren geleden thuis al opgepakt. Harro en Henry moeten naast hem op hun rug gaan liggen en ‘hun bek houden’.

De hele nacht brandt er fel licht. Slapen doen ze zo goed als niet. Bij de deur houdt een geüniformeerde reus de wacht. Hij zit op een krukje tussen zijn knieën met een pistool te spelen: haalt het magazijn eruit, schuift het er met een knak weer in, haalt het er weer uit, schuift het er weer in, terwijl de drie vrienden naast elkaar in het licht van schijnwerpers liggen. Volkomen ten onrechte opgepakt, denken ze zelf, en dus hebben ze nog altijd hoop dat alles één groot misverstand zal blijken. Elke tegenstelling valt immers met verstandige woorden te overbruggen, nietwaar? Dat is het concept van de *Gegner*. Maar wat als een van de partijen zich daar niets aan gelegen laat liggen? Kortgeleden, voor de zogeheten *Machtergreifung*, was het nog oké om een kritisch blad uit te geven. Hoe kan zoiets dan nu zo zwaar bestraft worden? Welk recht eigenen deze kerels zich toe? En wat hebben ze voor met Henry, een ‘half-Jood’ immers?

Tegen één uur ’s nachts rukt iemand de deur open en brult: ‘Zit hier een zekere Turel?’

Adrien komt overeind.

‘Rechtstaan! Hoe heet u?’

‘Adrien Turel.’ ‘Hoe?’ informeert de ss-man, terwijl hij zijn hand aan zijn oor houdt. ‘Ik hoor alleen maar *jid*.’ Maar Turel is geen Jood. Wel is hij Zwitser. Als het misverstand is opgehelderd, wordt hij vrijgelaten; zijn nationaliteit redt hem. Maar Turel weigert, hij wil bij zijn vrienden blijven. Ondanks zijn verzet voert een bewaker hem weg. Harro en Henry blijven achter. Met een tuinschaar wordt hun haar kortgeknipt. Dan wordt Henry meegenomen naar de binnenplaats. Daar moet de *echte jid* lopen, in een vierkant langs de muren, terwijl de ss'ers met nijlpaardzweepen op hem inslaan. Henry was fysiek nooit heel sterk.

‘Jij ook,’ brult iemand Harro toe. ‘Uittrekken!’ Harro trekt zijn blauwe lievelingstrui over zijn hoofd heen. Die heeft hem tot nu toe overal vergezeld en altijd beschermd.

Bij het tweede rondje dat hij met ontbloot bovenlijf over de binnenplaats van de voormalige kegelkelder van uitgaansgelegenheid Spandauer Bock moet lopen, halen de zweepen zijn huid open. Het dringt tot hem door dat hij zich verschrikkelijk heeft vergist. Hij strijkt over zijn gezicht, over zijn borst. Waar zijn handen in aanraking komen met bloed, voelt de huid hoornig aan. Hij wordt tegen de bakstenen muur geduwd. Twee mannen houden elk een bovenarm, vier anderen zijn benen vast. Een trekt hem de broek over zijn knieën, een ander trekt zijn mes, buigt zich omlaag en steekt het lemmet in Harro's dijbeen, trekt een scherpe lijn, maakt een rechte hoek, nog een rechte hoek en dan dat alles nog een keer in spiegelbeeld. Tot er een hakenkruis staat en met elke lijn en iedere hoek groeit Harro's haat onmetelijk: omdat zij hem op dit moment van zijn geloof beroven, zijn diep vanbinnen gevoelde vertrouwen in eigen kunnen. Want een Harro wist tot nu toe altijd *allen* te verzoenen. In elk geval dacht hij dat. Nu denkt hij dat niet meer. Nu kan hij helemaal niet meer helder denken, maar voelt hij alleen nog pijn. Nu moet hij vechten, al het andere heeft niet langer zin meer. Hij heeft het met argumenten geprobeerd, met woorden. Het is te weinig geweest, een ontoereikende techniek en een volstrekt onbevredigende manier wanneer de tegenstander nationaalsocialisme heet.

Drie dagen later, op 29 april 1933, is een forse twintigjarige vrouw in een elegant grijsflanellen mantelpakje van het verjaardagsfeest van haar vader op weg naar de redactieruimte van de *Gegner*. Regine Schütt kijkt uit naar haar avondje met Harro: zij tekent dan aan haar modeontwerpen, hij redigeert teksten voor het tijdschrift en daarna vrijen ze, ook al zijn ze niet getrouwd. Als ze een dichte deur aantreft en op haar aanbellen niemand opendoet, loopt ze naar het café op de hoek om van hieruit Harro te bellen. Maar zover komt het niet. ‘Ze hebben hem opgepakt,’ zegt de barkeeper. ‘We hebben het met eigen ogen gezien.’

Direct gaat ze op onderzoek uit. Ze loopt de ene kroeg na de andere af omdat ze gehoord heeft dat elke *Sturmabteilung* er in die hollen een eigen informeel hoofdkwartier op na houdt. Dat zijn er veel in het centrum, het is zoeken naar een speld in een hooiberg, maar iets beters weet ze niet. Chic gekleed, goed verzorgd en zonder blijk te geven van angst vraagt ze telkens correct en beleefd: ‘Heeft u of uw *Sturm* soms Harro Schulze-Boysen gearresteerd?’ De aangesprokenen, al dan niet dronken, geven haar allemaal onomwonden antwoord. De roodblonde Regine ziet er nu eenmaal prima uit en dus willen de mannen met een fatsoenlijke houding graag indruk op haar maken.

Uiteindelijk stuit ze op de avond van 30 april, vier dagen na Harro’s arrestatie, op een jonge man van ss-district III die haar vertelt: ‘Ja, wij hebben hem.’ Ook Harro’s verblijfplaats noemt hij. Onmiddellijk begeeft Regine zich op pad, zij het niet naar de Spandauer Bock maar naar de Botanischer Garten omdat ze weet dat daar ergens een oom van Harro moet wonen: *Reichsgerichtsrat* dr. Werner Schulze. Zijn adres weet ze niet precies, maar met behulp van het telefoonboek weet ze de mogelijkheden tot een minimum terug te brengen. Om drie uur ’s ochtends, de bussen rijden dan al lang niet meer, vindt ze uiteindelijk het adres. Ze vertelt Harro’s oom alles wat ze weet. Naar haar idee heeft die immers betere kansen dan zij om hem vrij te krijgen.

Als Harro’s ouders, die in het Ruhrgebied wonen, van de verdwijning van hun zoon horen, haast zijn moeder Marie Luise, meisjesnaam Boysen – Regine zal haar later omschrijven als een ‘sterke vrouw hoe-wel erg klein van stuk’ – zich naar het NSDAP-bureau in Duisburg om hier niet alleen zichzelf maar ook haar man in te laten schrijven. Ze

is ervan overtuigd dat ze met een partijspeldje meer kans maakt om haar zoon in levenden lijve terug te zien. Tot haar ontzetting hoort ze daar dat deze zogeheten 'bonbon' haar pas na enkele weken zal worden toegestuurd. Maar ze geeft niet op en vertelt opgewonden dat ze al lange tijd presidente is van de *Frauenbund der Deutschen Kolonialgesellschaft* ('wat klopt!') en als zodanig natuurlijk ook al lang partijlid ('wat niet klopt!') en dat ze vanavond een manifestatie heeft waarbij ze moet spreken ('wat niet klopt!') en dat wil ze niet zonder speldje doen. Haar brutale optreden heeft succes: bij wijze van uitzondering krijgt ze de sierspeld ter plekke uitgereikt. Ze pint hem op de borstpartij van haar onopvallende mantelpakje, zet een bescheiden hoedje op en pakt de eerste de beste trein. Die rijdt de hele nacht lang door, aankomst's ochtends vroeg in Berlijn, waar haar zwager haar van het station haalt. Nadat hij haar op de hoogte heeft gesteld van Regine Schütt en haar informatie over de ss-eenheid die Harro in zijn macht heeft, begeeft Marie Luise zich naar de Potsdamer Straße, 'tussen Potsdamer Platz en Potsdamer Brücke aan de linkerkant als je van de Potsdamer Platz komt'. Het eerste wat ze daar ziet, is een bord MARINEOFFIZIERVERBAND. Spontaan loopt ze naar binnen omdat ze via haar echtgenoot Erich Edgar, die vroeger kapitein was op een korvet, een paar marineofficieren kent en uit die hoek op extra hulp hoopt. Inderdaad zijn er twee kapiteins aanwezig, allebei eveneens met een bonbon op de revers. Wanneer ze van Harro's arrestatie horen, bezweren beiden dat mocht hij bij de ss vastzitten, ze niet bezorgd hoeft te zijn, daar zal hem geen haar worden gekrenkt. De ss is de sa niet en hoewel ze er niet al te veel van weten, denken ze wel dat de ss betrekkelijk ongevaarlijk is.

Enigszins gerustgesteld arriveert Marie Luise bij de vertrekken van de ss. Daar zitten twee mannen achter een bureau. 'Waar is mijn zoon Harro Schulze-Boysen?' Ze ziet dat de mannen elkaar een blik toewerpen. 'Hoe moeten wij dat weten?' antwoordt een van hen. Maar op dat moment komt een van de marineofficieren van zo-even de kamer binnenlopen. Hij zegt dat hij spijt heeft gekregen dat hij haar niet verder heeft geholpen terwijl ze toch speciaal hiervoor uit Duisburg is gekomen. En dus is hij een verdieping hoger even bij Henze binnengelopen, de commandant van het *Hilfspolizeikommando*. Die is bereid haar te ontvangen maar ze moet het wel kort houden, want hij heeft weinig tijd.

Opgewonden loopt Harro's moeder de trap op. Ze weet dat ze nu goed voor de dag moet komen: zelfbewust optreden in dit nieuwe systeem dat zo lastig te doorgronden is. Daarom is het belangrijk om niets over haar kant te laten gaan, zich niet te laten intimideren. Ze vindt de juiste deur en wordt binnengelaten.

'Uw zoon schrijft niet in de geest van de Partij,' begroet Henze haar. De man draagt een klein snorretje.

'Mijn zoon is een idealist,' antwoordt ze, 'hij is nog maar drieëntwintig en natuurlijk nog groen. Ik beloof u dat hij geen politieke activiteiten meer zal ondernemen.' Er klinkt overtuiging in haar stem omdat ze echt vindt dat Harro met zijn nationaalrevolutionaire ideeën soms te ver doorslaat. En omdat ze zich kan voorstellen dat de nazi's niet zachtzinnig met hun tegenstanders omspringen, voegt ze eraan toe: 'Als hij een pak slaag gekregen heeft, is dat echt niet erg. Daar komt zo'n jonge vent wel overheen.'

'Ja, mild zullen ze wel niet met hem omgesprongen zijn,' mompelt Henze in zijn snorretje. En Marie Luise voelt dat iets hem ervan weerhoudt om Harro vrij te laten, hoewel hij haar als partijgenote graag behulpzaam zou zijn.

'Ik beloof u nog iets,' biedt ze aan. 'Ik zal hem weghalen uit Berlijn.'

Nadat Henze toegezegd heeft Harro vanavond nog af te leveren bij het huis van haar zwager aan de Botanischer Garten, meldt Marie Luise zich daar ook om op haar zoon te wachten. Maar Harro komt niet, die avond niet en ook niet die nacht. De volgende ochtend belt ze naar de Potsdamer Straße, maar ze krijgt Henze niet te pakken. Als ze eindelijk zijn plaatsvervanger aan de lijn heeft, zegt deze dat vrijlating van Harro volkomen uitgesloten is. Er zou sprake zijn van zware misdrijven.

'Maar hoe kan hij in gevangenschap nou zulke erge dingen hebben gedaan!' roept de moeder vertwijfeld in de hoorn.

3

Nee, Harro heeft in de voormalige kegelkelder geen misdrijven begaan. En toch snijden de woorden van Henzes plaatsvervanger wel degelijk hout. Er is inmiddels sprake van een misdrijf, en beslist ook van een zwaar misdrijf. Henry staat namelijk niet meer op. Steeds weer had

hij rondjes moeten rennen en hadden de mannen met hun zwepen op hem ingeslagen. Dat was dagenlang zo doorgegaan en op enig moment had zijn hart het begeven.

Henry's lijk ligt als een hoop vuil op de grond. Hij was het zakelijke brein achter de *Gegner*. Harro kende hem al jaren, samen hadden zij zich ontwikkeld. En nu had hij hem niet in bescherming kunnen nemen, niets had hij voor hem kunnen doen, helemaal niets. Harro voelt zich schuldig. Hij heeft Henry op zijn geweten. Nu moet hij harder worden, veel harder – of zelf ook sterven. Nee, hem zullen deze brute idioten niet klein krijgen, dat neemt hij zichzelf heilig voor. Op hem gaan ze hun tanden stukbijten! Hij is hun de baas, mentaal en fysiek! Hij zal hen trotseren, ineens is hij ervan overtuigd dat ze hem niet *kunnen* doden. Hij rukt zich los en rent als een dolle nog een rondje langs de bakstenen muren. En weer ranselen ze op hem in, zijn linker oor hangt er half afgescheurd bij, zijn lippen zijn gesprongen, zijn wenkbrauwen kapot, zijn neus tot moes geslagen. Hij bloedt, vanbinnen en vanbuiten, en dat doet hij voor Henry. Als hij nog een extra rondje loopt en het overleeft – als hij meer pijn kan verdragen dan ze voor hem in petto hebben – zal hij sterker zijn dan zij.

'Mijn ererondje!' roept hij zijn kwelgeesten toe nadat hij zijn laatste rondje rond de binnenplaats voltooid heeft.

'Man, jij bent toch een van ons! Jou willen we erbij hebben!' reageert een van de ss-mannen. Verbluft door zoveel moed.

Maar dat klopt niet. Harro is niet een van hen. Hij is nu echt hun vijand.

4

Het is de nacht van 30 april op 1 mei: Walpurgisnacht. De nacht van poetsen en streken, maar ook vrouwennacht, de nacht van Marie Luise. Ze geeft niet op, integendeel. Niemand minder dan de Berlijnse hoofdcommissaris van politie heeft ze voor haar karretje gespannen, admiraal Von Levetzow, een oude marinekameraad van haar man. Onder een heldere sterrenhemel stuift een *Grüne Minna* van de Berlijnse politie in noordwestelijke richting, agenten springen eruit, bonzen op de kelderdeur van de Spandauer Bock en verlangen op bevel van hun hoofdcommissaris onverwijld de vrijlating van de gevangenen. Maar

er is nog maar één gevangene en de ss-mannen reageren onzeker op het bezoek van de gewone politie. Ze hebben geen machtiging voor het uitvoeren van politieke moorden en ressorteren, sinds Göring SA en ss tot Hilfspolizei heeft verklaard, net zo goed onder de hoofdcommissaris van politie. Morrend geven ze Harro mee.

In ochtendjas staat Marie Luise in de deur van het huis aan de Botanischer Garten wanneer de auto stopt. Lijkbleek, met diepe schaduwen onder de ogen, geen knoop meer aan zijn jasje en een kaalgeschoren gevangenshoofd loopt Harro op haar af. Anders straalde hij altijd zo, was hij zo hoopvol en levenslustig geweest en open tegenover iedereen. Nu branden de hakenkruisen in zijn bovenbenen en vertrekt hij zijn gezicht van pijn. Een gezicht dat niet langer bij een drieëntwintigjarige lijkt te horen. Hij is getekend en weet nu iets wat zijn moeder nog niet weten kan – wat op dit moment maar heel weinigen zo duidelijk begrijpen: dat de nazi's brute, gewetenloze moordenaars zijn die voor niets terugdeinzen.

Zijn moeder brengt hem naar een pension waar ze hem inschrijft onder een valse naam, uit angst voor verdere vervolging. Ze regelt twee privébewakers en zorgt ook voor een arts. Dan komt Regine op bezoek. Voorzichtig gaat ze naast Harro liggen. Ze vrijen. Zijn nieren waren altijd al gevoelig, maar nu krimpt hij direct ineen als ze hem op een verkeerde plek aanraakt. Vreemd genoeg voelt hij zich er niet zwakker door, alleen anders. Er ligt een nieuwe, bittere smaak in zijn mond. Hij is nog jong, maar heeft de dood al geproefd. Er is nu afstand, tussen hem en deze wereld die zo vijandig kan zijn. Regine probeert zijn wonden te strelen, maar ze zijn te vers. De ingekraste hakenkruisen branden als vuur, maar het ergste is het bloeden daar veel dieper vanbinnen. Zoals vroeger in bed is het in elk geval niet.